

Anil Ananthaswamy

De man die er niet was

Een reis door het brein

Uit het Engels vertaald door Merel Leene

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9152-7

ISBN 978-94-023-0683-5 (e-book)

NUR 320

Oorspronkelijke titel: *The Man Who Wasn't There*

Oorspronkelijke uitgever: Dutton

Omslagontwerp: Zeno

Auteursfoto: © Adam Goff

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2015 Anil Ananthaswamy

Nederlandstalige uitgave © 2016 Merel Leene en Meulenhoff Boekerij bv,
Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Voor iedereen die wil loslaten,
maar zich afvraagt wie eigenlijk wat loslaat.*

Inhoud

Proloog	11
1 De levende doden <i>Wie is het die zegt: ‘ik besta niet’?</i>	13
2 De teloorgang van je verhaal <i>Herinneringen, een individu, een verhaal – en hoe dat allemaal verdwijnt</i>	39
3 De man die zijn been niet wilde <i>Is het gevoel dat jij eigenaar bent van je lichaam en je lichaamsdelen gebaseerd op de werkelijkheid?</i>	77
4 Zeg me dat ik er ben <i>Wanneer je daden niet van jou lijken te zijn, en wat dat doet met je zelf</i>	109
5 Ik ben als in een droom <i>De rol van emoties bij het ontstaan van het zelf</i>	145

6	De eerste stapjes van het zelf	181
	<i>Wat autisme ons vertelt over het zich ontwikkelende zelf</i>	
7	Als je naast jezelf staat	215
	<i>Buitenlichamelijke ervaringen, dubbelgangers en het minimale zelf</i>	
8	Niemand zijn, hier en nu	247
	<i>Extatische epilepsie en het onbegrensde ik</i>	
	Epiloog	275
	Dankwoord	293
	Noten	299
	Register	313

Het lijkt bizar dat het centrumloze heelal met al zijn oneindige ruimte en tijd, van alle mogelijke mensen juist mij heeft voortgebracht [...]. Eeuwenlang bestond er niet zoiets als ik, maar door de vorming van één specifiek fysiek organisme op één bepaalde tijd en plek, besta ik plotseling wel, voor zolang dat organisme blijft leven. [...] Hoe kan het bestaan van één exemplaar van één soort zo'n opzienbarend gevolg hebben?¹

– THOMAS NAGEL

Proloog

De volgende allegorie over een man die door reuzen wordt ver-slonden, is voor het eerst te vinden in een eeuwenoude Indiase boeddhistische tekst uit de Madhyamika- of middenwegtradi-tie. De tekst dateert uit de periode tussen 150 en 250 n.Chr. en illustreert op nogal gruwelijke wijze de boeddhistische opvat-ting over de ware aard van het zelf.¹

Een man maakt een lange reis naar een ver land. Als hij bij een verlaten huis aankomt, besluit hij daar de nacht door te bren-gen. Om middernacht verschijnt er een reus, die een dode man bij zich heeft. Hij legt het lijk naast de reiziger neer. Al snel duikt er bij het huis een tweede reus op, die de eerste kennelijk ach-ternazat. De reuzen beginnen over het lijk te kibbelen. Zowel de eerste als de tweede beweert dat hij de dode man naar het huis heeft gebracht en dat het lijk dus van hem is. Als ze er ook na een tijdje niet uitkomen, wenden ze zich tot de reiziger – die hen immers binnen heeft zien komen – en vragen hem een oordeel te vellen. Ze willen dat hij uitsluitsel geeft: wie had het lijk bij zich?

De reiziger begrijpt dat het geen enkele zin heeft om tegen de reuzen te liegen – als de ene hem niet doodt, doet de andere

het wel – en besluit dan maar de waarheid te zeggen. De eerste reus had het lijk bij zich, antwoordt hij. De boze tweede reus neemt wraak door hem een arm af te rukken. Wat nu volgt, geeft de allegorie haar macabere draai. De eerste reus rukt onmiddellijk een arm van het lijk en bevestigt die aan de man. En zo gaat het verder: de tweede reus trekt een ledemaat van de reiziger af, en de eerste reus reageert door hetzelfde lichaamsdeel van het lijk te rukken en op de man te zetten. Uiteindelijk hebben ze alles omgeruild: armen, benen, torso en zelfs het hoofd. Daarna eten de twee reuzen de losse lichaamsdelen op, vegen hun mond af en vertrekken.

De man, achtergelaten door de reuzen, is vreselijk in de war. Hij blijft maar piekeren over wat hij heeft gezien. Het lichaam waarmee hij is geboren, is opgegeten door de reuzen. Het lichaam dat hij nu heeft, bestaat geheel uit lichaamsdelen van iemand anders. Heeft hij nou een lichaam of niet? Als het antwoord ja is, is het dan zijn lichaam of dat van die ander? En als het antwoord nee is, wat moet hij dan denken van het lichaam dat hij met eigen ogen kan zien?

De volgende ochtend gaat de man weer op pad, nog altijd in grote verwarring. Op zijn reis komt hij een groep boeddhistische monniken tegen. Hij heeft een brandende vraag voor ze. Bestaat hij, of bestaat hij niet? De monniken reageren met een wedervraag: wie ben je? De man weet niet goed hoe hij hun vraag moet beantwoorden. Hij weet niet eens zeker of hij wel iemand is, zegt hij, en vertelt de monniken over zijn schokkende ontmoeting met de reuzen.

Wat zouden moderne neurowetenschappers tegen de man zeggen als hij ze vroeg: ‘Wie ben ik?’ Sommigen zouden er ongetwijfeld op wijzen dat wat de reuzen deden biologisch gezien onmogelijk is, maar daarnaast zouden ze vast ook prikkelende antwoorden hebben. Die antwoorden, die licht proberen te werpen op het ‘ik’, zijn het onderwerp van dit boek.

1 De levende doden

Wie is het die zegt: ‘ik besta niet’?

De mens moet weten dat uit de hersenen, en uit de hersenen alleen, ons genot, onze vreugde, ons gelach en onze grappen voortkomen, net als onze zorgen, ons leed, ons verdriet en onze tranen. [...] Deze dingen waar wij zo vreselijk aan lijden, komen allemaal uit de hersenen. [...] Gekke komt van het hersenvocht.¹

– HIPPOCRATES

Als ik dit zelf, waarvan ik me zo zeker voel, probeer vast te pakken, als ik probeer het te definiëren en samen te vatten, is het als water dat tussen mijn vingers wegstroomt.²

– ALBERT CAMUS

Adam Zeman zal het telefoontje nooit vergeten. Het was, zo vertelde hij, een ‘Monty Python-achtige’ noodkreet van een psychiater, die hem dringend verzocht om naar de afdeling psychiatrie te komen. Daar was een patiënt die beweerde hersendood te zijn. Zeman had het gevoel dat hij naar de intensive care werd geroepen in plaats van naar een psychiatrische afdeling. Alleen,

zei hij tegen me, ‘was de oproep volkomen anders dan de hulpvragen die je normaal gesproken van de ic krijgt’.

De patiënt, Graham, was een man van achtenveertig. Na de scheiding van zijn tweede vrouw was hij in een diepe depressie geraakt en had hij een zelfmoordpoging gedaan. Hij was in bad gestapt en had een elektrisch kacheltje bij zich in het water getrokken om zichzelf te elektrocuteren. Gelukkig sloeg de stop door en bleef Graham ongedeerd. ‘Hij leek er geen lichamelijke schade aan overgehouden te hebben, maar een paar weken later raakte hij ervan overtuigd dat zijn hersenen dood waren,’ vertelde Zeman, een neuroloog die verbonden is aan de Universiteit van Exeter in het Verenigd Koninkrijk.

De overtuiging was zeer specifiek en leidde tot uiterst eigenaardige gesprekken. ‘Luister, Graham. Je kunt me horen en zien, je bent in staat om te begrijpen wat ik zeg, om je het verleden te herinneren en je te uiten, dus móeten je hersenen wel werken,’ zei Zeman bijvoorbeeld tegen Graham.

Die antwoordde daarop: ‘Nee nee, mijn hersenen zijn dood. Mijn geest leeft nog, maar mijn hersenen zijn dood.’

Tot overmaat van ramp was Graham radeloos dat zijn zelfmoordpoging was mislukt. ‘Hij beschouwde zichzelf als ondode of halfdode,’ vertelde Zeman me. ‘Hij ging zelfs een tijdlang regelmatig naar begraafplaatsen, waar hij veel tijd doorbracht omdat hij het gevoel had dat hij daar onder gelijken verkeerde.’

Zeman ondervroeg Graham uitgebreid om te achterhalen waar zijn overtuiging vandaan kwam. Hieruit bleek dat er een fundamentele verandering had plaatsgevonden: Grahams subjectieve ervaring van zichzelf en zijn wereld was veranderd. Hij was er stellig van overtuigd dat hij geen eten of drinken meer nodig had. Bezigheden waarvan hij vroeger genoot, deden hem niets meer. ‘Als hij een trekje van een sigaret nam, gebeurde er niets,’ vertelde Zeman me. Graham beweerde dat hij niet meer hoefde te slapen, dat hij nooit moe werd. Natuurlijk deed hij al die dingen wel – eten, drinken, slapen – maar zijn verlangen

ernaar was verdwenen en de intensiteit van zijn gevoelens was sterk afgenomen.

Graham was iets kwijtgeraakt wat we allemaal bezitten: een duidelijk besef van onze eigen verlangens en emoties. Patiënten die aan depersonalisatie lijden, spreken vaak over zo'n emotionele afstomping of vervlakking. Ook bij depressie komt deze toestand voor, waarbij emoties hun scherpe kantjes verliezen. Alleen ontwikkelen normale depressieve patiënten niet zulke krachtige waandenkbeelden dat ze niet bestaan. Bij Graham was het verlies van emotionele vitaliteit zo extreem dat hij 'op basis van zijn veranderde ervaring tot de conclusie was gekomen dat zijn hersenen wel dood moesten zijn', aldus Zeman.

Volgens Zeman spelen bij zulke sterke wanen twee belangrijke factoren een rol. De ene is een diepgaande verandering in de aard van je gevoel over jezelf en de wereld; in Grahams geval was het alsof alle emotionele grond onder zijn voeten verdwenen was. De tweede factor is een aantasting van je vermogen om logisch over deze ervaring na te denken. 'Bij Graham lijken beide factoren aanwezig te zijn,' zei Zeman.

Grahams overtuiging was niet aan het wankelen te brengen door bewijzen van het tegendeel. In hun gesprekken wist Zeman Graham soms bijna te overtuigen en hem de onjuistheid van zijn idee te laten inzien. Graham gaf dan toe dat veel van zijn mentale vaardigheden er nog gewoon waren, dat hij kon zien, horen, praten, denken, zich herinneren enzovoorts.

Vervolgens merkte Zeman op: 'Dus Graham, je geest is duidelijk levend.'

Waarop Graham zei: 'Ja ja, mijn geest leeft.'

'Je geest hangt sterk samen met je hersenen, dus dan moeten je hersenen vast ook leven,' opperde Zeman.

Graham hapte echter niet. Zeman: 'Dan zei hij: "Nee, mijn geest leeft, maar mijn hersenen zijn dood. Die zijn in het bad doodgegaan." Elke keer weer leek het erop dat je nu toch echt verpletterende bewijzen in handen had, maar hij weigerde dom-

weg ze te accepteren.’ Het was intrigerend dat Graham zo’n expliciete waan had ontwikkeld: dat hij dood was omdat zijn hersenen dood waren. Zou zijn waan anders zijn geweest in een tijd waarin in de juridische definitie van dood geen sprake is van hersendood?

Tijdens zijn hele medische loopbaan was Zeman maar één ander geval tegengekomen van iemand die beweerde dood te zijn. In het midden van de jaren tachtig werkte hij als arts-assistent in Bath in Engeland. Daar behandelde Zeman een vrouw die een aantal ingrijpende darmoperaties achter de rug had en erg ondervoed was. Haar lichaam had zwaar geleden onder de vele ingrepen. ‘Als gevolg daarvan ontwikkelde ze een ernstige depressie, en ze raakte ervan overtuigd dat ze overleden was,’ vertelde Zeman. ‘Wat ik op een gekke manier wel begrijpelijk vond, omdat haar leed zo verschrikkelijk was. Ze dacht dat ze dood was.’

Zeman herkende bij Graham dezelfde symptomen en stelde vast dat hij leed aan het syndroom van Cotard, een aandoening die voor het eerst als aparte ziekte werd benoemd door de negentiende-eeuwse Franse neuroloog en psychiater Jules Cotard.

Als je over de Rue de l’École-de-Médecine in het zesde arrondissement van Parijs loopt, zie je een prachtige zuilengalerij. Dit indrukwekkende staaltje Franse neoclassicistische architectuur vormt de toegang tot de Université René Descartes. De gevel van het eind achttiende eeuw door Jacques Gondouin ontworpen gebouw is, precies zoals de architect bedoelde, zeer imposant, maar doet desondanks open en uitnodigend aan.³

Ik liep het gebouw in voor een bezoek aan de afdeling zeldzame manuscripten van de bibliotheek van de medische universiteit, om daar een document over het leven van Jules Cotard te bekijken. Dat document is een lofrede die in 1894, bijna vijf jaar na Cotards dood, werd uitgesproken door zijn vriend en collega Antoine Ritti. Cotard had vol toewijding voor zijn aan difterie

lijdende dochter gezorgd, maar raakte daardoor zelf besmet en stierf in 1889.⁴ Veel van wat we over Cotard weten komt uit Ritti's eulogie. Een kopie van de tekst is te vinden in een oud in leer gebonden boek met op de rug de eenvoudige aanduiding MÉLANGES BIOGRAPHIQUES – een verzameling biografieën. Ik bladerde naar Ritti's lofrede. Op de eerste pagina stond bovenaan een met de hand geschreven notitie voor het toenmalige hoofd van de medische faculteit: *Hommage de profond respect*, stond er, getekend *Ant. Ritti*.

Cotard is vooral bekend vanwege zijn beschrijving van wat wel nihilistische wanen worden genoemd, of *délires des négations*. Voordat hij die term introduceerde sprak hij op 28 juni 1880 tijdens een bijeenkomst van de Société Médico-Psychologique al over 'delier bij een ernstig melancholische hypochonder'. Als voorbeeld noemde hij het geval van een drieënveertigjarige vrouw die beweerde 'dat ze "geen hersenen, zenuwen, borst of ingewanden bezat, en niet meer was dan huid en botten", dat "noch God, noch de duivel bestond", en dat ze geen eten nodig had omdat "ze eeuwig gedoemd was en altijd zou blijven leven". Ze had gevraagd of men haar levend wilde verbranden, en bovendien een aantal keer geprobeerd zich van het leven te beroven.⁵

Kort daarna kwam Cotard met de omschrijving *délire des négations*, en na zijn dood gaven andere artsen het syndroom zijn naam. Na verloop van tijd is de term 'Cotardwaan' gaan verwijzen naar het meest opvallende symptoom van de ziekte: de overtuiging van de patiënt dat hij dood is. De aandoening kent echter een hele verzameling symptomen, waar het waandenkbeeld dat je dood bent of niet bestaat niet per se tussen hoeft te zitten. Andere symptomen zijn bijvoorbeeld de overtuiging dat bepaalde lichaamsdelen of organen ontbreken of aan bederf onderhevig zijn, schuldgevoelens, het gevoel gedoemd of veroordeeld te zijn en ook – heel paradoxaal – gevoelens van onsterfelijkheid.

Vooral het waandenkbeeld dat je niet bestaat roept natuurlijk een filosofisch probleem op. Tot nog niet zo heel lang geleden vormde de uitspraak ‘cogito ergo sum’ van de zeventiende-eeuwse Franse filosoof René Descartes het fundament van de westerse filosofie. Descartes ging uit van een duidelijke scheiding tussen lichaam en geest: het lichaam behoorde tot de fysieke wereld, als iets wat ruimte inneemt en bestaat in de tijd, terwijl de essentie van de geest bestond uit het denkvermogen, dat zich niet in de ruimte manifesteerde. Voor Descartes betekende *cogito* niet zozeer nadenken als wel ‘heldere, duidelijke intellectuele perceptie, onafhankelijk van de zintuigen’.⁶ Een implicatie van Descartes’ filosofie, stelt de filosoof Thomas Metzinger, is dat ‘iemand er niet naast kan zitten met betrekking tot de inhoud van zijn eigen geest’.⁷

Bij allerlei medische aandoeningen is dit cartesisaanse idee al onjuist gebleken, onder andere bij dementie, waarbij patiënten zich vaak niet bewust zijn van hun eigen ziekte. Ook bij het syndroom van Cotard ligt het allemaal niet zo simpel. Volgens Metzinger zouden we ons vooral moeten afvragen hoe het is om aan dit syndroom te lijden – wat filosofen de fenomenologie van een aandoening noemen. ‘Patiënten beweren vaak niet alleen expliciet dat ze dood zijn, maar ook dat ze helemaal niet bestaan.’⁸ Hoewel dat logisch onmogelijk lijkt – een overduidelijk levend individu dat beweert niet te bestaan –, maakt het deel uit van de fenomenologie van het syndroom van Cotard.

Ik liep de bibliotheek uit en stapte de Rue de l’École-de-Médecine weer op. Daar bleef ik even staan om nog eens achterom te kijken naar de naam ‘Université René Descartes’ die boven de zuilen in het steen is gebeiteld. Ik vond het intrigerend om onderzoek naar Jules Cotard te doen in een universiteit die genoemd is naar Descartes. Wat betekent het naar Cotard genoemde waandenkbeeld voor de ideeën van Descartes? Zegt de patiënt die aan zijn syndroom lijdt misschien ‘ik denk, en daarom ben ik niet’?